
HOL TARTANAK A MAI MAGYAR CSALÁDNÉVATLASZ MUNKÁLATAI?

1. Munkám bevezető részében elsőként a címválasztás igényel némi magyarázatot, ugyanis a megfogalmazás azt a látszatot kelti, hogy a 2009 júniusa óta eltelt két évben alig történt előrelépés a mai magyar családnévatalasz munkálataiban. Köztudott, hogy az efféle címválasztással többnyire akkor szokás élni, ha egy-egy projekt megvalósításáról az előkészületi fázisokban kívánnak szólni, vagy csak az első lépéseket sikerült megtenni. Nos ez így is volt 2011 júniusáig, ha leszámítjuk azt, hogy „Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása” címmel időközben napvilágot látott az MNyTK. 235. száma (VÖRÖS 2010c), amelyben jó néhány kartogram elemzésével próbáltam ízelítőt adni arról, mi minden hámozható ki a mai magyar családnévállomány téri tagozódásából. Ezenkívül egy konferenciakötetben, valamint jó néhány folyóiratban, emlékkönyvben megjelent tanulmányom adott számot a munkálatok állásáról, illetőleg az addigi rész-eredményekről (l. VÖRÖS 2009, 2010a–g, 2011a–d). A viszonylag bő termés ellenére mégis egy helyben topogásról beszélhetünk, hiszen az adatbázis jellegéből fakadóan – néhány kivételt leszámítva – 2011 nyaráig csupán megyék szerinti bontásban sikerült az adatokat térképre vetíteni. A településenkénti bontású térképek készítése továbbra is váratott magára. Ennek több oka is volt. Mindenekelőtt az, hogy a 2009-es adatbázisban a nevek lokalizálása irányítószámok alapján történt. Ez az esetek egy részében nem is jelentett gondot. Am olyankor, amikor egy-egy irányítószámhoz több település is tartozott, az már komoly feladványnak számított, hiszen ez a tény a térképes megjelenítéskor gyakorta pontatlanságokat eredményezett volna. Másrészt a shape (shp) fájlok¹ és a már meglévő térinformatikai szoftver „összehangolását” igényelte volna.² Ennek elvégzése azonban jelentősen lelassította volna a projektet, és csupán kompromisszumos megoldásokat eredményezett volna. 2011 júniusában éppen ezért úgy döntöttem, hogy az arra illetékes hivataltól engedélyt kérek az adatbázis további finomítására, hogy az irányítószámokhoz a településneveket is hozzá lehessen rendelni. Az engedélyt azonnal megkaptam.³ Ezt követően részben újra el kellett végezni az adatbázis kódolását. További feladatként jelentkezett a már meglévő keresőprogram adaptálása, hogy megkönnyíthessem és meggyorsíthassam a korpusz adatainak lekérdezését az MMCsA.-ból. Eközben olyan matematikai segédprogramokat kellett készítenem, amelyek az adatbázisból származó neveket összegezni tudják, és megfelelő módon előkészítik a téri ábrázoláshoz. Ezeket még a nyár elején elvégeztem, hogy a későbbiekben már csak a térképek készítésére kelljen koncentrálnom. Mindezt saját anyagi erőforrásra támaszkodva kellett megvalósítanom, hiszen

¹ Az shp fájl csak pont, vonal és felület struktúrájú információkat tartalmaz, topológiaiakat nem. Az attribútum-adatok DBF állományban tárolódnak.

² A shape fájlok konvertálásában Képes Attilától, a Térképészeti Intézet munkatársától kaptam segítséget, amelyet ezúton szeretnék neki megköszönni.

³ A gördülékeny, gyors és korrekt ügymenetért elsősorban Varga Jánosnak, a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatala főtanácsosának tartozom köszönettel.

a 2010 tavaszán az OTKA-hoz benyújtott pályázatom eredménytelen volt. Az udvariaság úgy kívánja, hogy e helyütt tekintsek el az okok részletesebb taglalásától.

Az elmondottakból is látható, az elmúlt időszakban nagyon sok akadályt kellett leküzdenem. Mindenekelőtt a pénzhányt, de itt említhetjük a többnyire üres ígéretésekben megnyilvánuló érdektelenséget, amikor anyagi támogatást kértem a munka folytatásához. Amiről szintűgy nem feledkezhetünk meg, az az ilyenkor szükséges extra teljesítményű hardveres háttér saját forrásokból történő előteremtése. Az elmúlt időszakra visszagondolva néha magam is elcsodálkozom, hogyan tudtam az említett nehézségeken úrrá lenni, hiszen az egyébként elvileg csapatmunkát igénylő előmunkálatok mind ez ideig jórészt egyszemélyes vállalkozásként realizálódtak.

Visszakanyarodva a cím magyarázatához elmondható, hogy 2011 nyarán hatalmas lendületet vettek a már addig sem túl lassan folyó munkálatok. Sikerült térképre vinnem a tízezernél gyakoribb családnevek mindegyikét. Mivel az adatok téri tagozódását minden esetben településenkénti és megyénkénti bontásban is ábrázoltam, ezért az elmondottak alapján alapesetben kétszer száznégy tematikus lexikai típus térképlapjával számolhatunk. Ezenkívül ahol azt indokoltnak találtam, az egyes változatokat is térképre vittem. Az utóbbiak döntő többsége hangtani különbségeket takar. Természetesen a térképkészítéssel párhuzamosan folyó munkák miatt egyéb lexikai, szemantikai típusokkal és morfológiai, morfoszemantikai jelenségekkel is foglalkoztam. Ezekhez is minden esetben kartogramok készültek.

Röviden arról is szólni kell, hogy a 2009-ben kikért és a 2011-ben módosított adatbázis között milyen egyéb különbségek adódnak. Az egyik legfontosabb, hogy a 2011-esben léptéknyivel kevesebb a lokalizálhatatlan adatoknak a száma, mint a korábbiakban. Ugyanis utólag derült ki, az eredetileg használt adatbázisban azért volt relatíve sok a laccím nélkülinek minősítendő adat, mert a központi nyilvántartásban előfordult, hogy a településnév mellett nem szerepelt az irányítószám. A két adatbázis „összefésüléseivel” jelentősen csökkent a laccím nélküliek száma. Számításaim szerint a tízmilliós adathalmazból mindösszesen 476 lokalizálhatatlan esetet lehet kimutatni. A másik különbség nem magából az adatbázisból, hanem a keresés és a keresőprogram finomításából adódik. Ennek köszönhetően esetenként egy-egy lexikai típusnak a korábbinál is több ejtés- és/vagy írásképváltozatát sikerült kimutatni. Ezek természetesen érdemben nem módosítják a korábban publikált eredményeket, ám mindenképpen árnyaltabb és valóságosabb helyzetkép felvázolását teszik lehetővé.

Fentebb már utaltam rá, hogy a mai magyar családnévatalasz előkészületei közepette a projekt ábrázolástechnikájának korszerűsítése is viszonylag hosszú ideig váratott magára. A korábbi előkészületeknek köszönhetően 2011 nyaratól olyan tematikus térképek előállítására vette kezdetét, amelyek pont-vonal-felület jellegű, rétegekre bontott adatstruktúrákból állnak. A felhasználás során interaktívan állíthatók elő olyan térképlapok, amelyekben kereséseket végezhetünk, az egyes rétegeket ki-be kapcsolhatjuk, sőt a térképet további, akár lokális adatbázisokkal kombinálhatjuk. Egyébiránt a vektoros adatstruktúrának az a lényege, hogy általa a grafikus objektumokat azok jellemző pontjainak koordinátaival tárolhatjuk. Az általam létrehozott tematikus térképek a települések külterületét, illetőleg tizenkilenc megyét és a fővárost mint felületeket ábrázolják. Ezek tehát olyan, egyaránt lokuszokat és mennyiségeket kifejező tematikus térképek, amelyekről a képernyőn az adott területre vonatkozó konkrét numerikus értékek is leolvashatók. A térképeken a papír alapú, grafikus megjelenítéskor az egyes lokuszokat jelölő határvonalak

sajnálatos módon rászteressé válnak, noha a fájlok mentése során lehetőségem volt arra, hogy ún. SVG (Scalable Vector Graphics) formátumban tároljam az adatokat. Ez utóbbi szabvány nem más, mint egy XML alapú leíró nyelv, amely kétdimenziós, statikus és mozgó vektorgrafikus ábrázolásokhoz használható. Az SVG-nek a mi szempontunkból az egyéb formátumokkal szemben leginkább az a nagy előnye, hogy általa az eredetileg előállított vektorgrafikus alakzatokat később is változatlan formában tudjuk megjeleníteni, anélkül, hogy azok nagyfelbontású képekként rászteres felületekké válnának.

A térképre vitt adatokat következetesen ezrelékes értékekben adom meg, akár megyénkénti, akár településenkénti bontásban vetítem rá őket az adott felületre. Méretarányuk az általam használt térinformatikai szoftveren alapvetően 1 : 2056295 és 1 : 2093376 között váltakozik. Az innen tanulmányokba kimásolt térképlapok méretaránya értelemszerűen a kicsinyítés vagy nagyítás függvényében módosul.

2. A hosszadalmasnak tűnő bevezető után joggal vetődik fel a kérdés az olvasóban, hogy vajon az eddig napvilágot látott eredmények alapján milyen hozadékokkal kecsegtetnek a készülő atlasz térképlapjai. Úgy tűnik, hogy a kutatás gazdag és jól strukturált adatbázisként szolgálhat a következő területeken folyó vizsgálatokhoz: a szorosabban vett leíró és történeti nyelvészet (ezen belül hangtan, helyesírás-történet, morfológia és kontaktológia); az önelvű névtan (ezen belül szemantikai és motivációs szempontok, etimológiai kérdések); a dialektológia (elsősorban nyelvföldrajzi kutatások); a néprajz és a művelődéstörténet; a társadalomtörténet (ezen belül népességtörténet, nyelvi és etnikai kisebbségek kérdése).

	Családnév	db		Családnév	db
1.	<i>Nagy</i>	20109	13.	<i>Balogh</i>	1270
2.	<i>Kiss</i>	16858	14.	<i>Farkas</i>	1120
3.	<i>Szabó</i>	8263	15.	<i>Szűcs</i>	1019
4.	<i>Tóth</i>	8203	16.	<i>Biró</i>	1019
5.	<i>Pál</i>	5798	17.	<i>Deák</i>	730
6.	<i>Kovács</i>	5574	18.	<i>Pataki</i>	719
7.	<i>Varga</i>	2791	19.	<i>Fekete</i>	689
8.	<i>Horváth</i>	2669	20.	<i>Rácz</i>	682
9.	<i>Molnár</i>	1962	21.	<i>Gál</i>	679
10.	<i>Juhász</i>	1568	22.	<i>Balázs</i>	610
11.	<i>Papp</i>	1444	23.	<i>Simon</i>	610
12.	<i>Péter</i>	1388	24.	<i>Márton</i>	600

1. táblázat: A többes tagolódású nevekben leggyakrabban előforduló névelemek

Mielőtt egy pillantást vetnénk a térképekre, feltétlenül szólnunk kell néhány egyéb módszertani dologról. Mindenekelőtt a gyakorisági listák meghatározásának mikéntjéről,

jöllehet ez a kérdés a 2010 elején megjelent CsnE. óta lezárt kérdésnek tűnik a nagyközönség számára. Korábban magam is hajlottam arra, hogy az enciklopédia módszerét kövessem, ám a munkálatok felgyorsulása során különféle megfontolások mégis arra késztettek, hogy azt részben felülvizsgáljam. Ennek oka nagyon is kézenfekvő. Ugyanis a kettős vagy többes tagolódású, a betűjeles és az időközben további összetétellel forrott családnevek (az egyszerűség kedvéért a továbbiakban: többes tagolódású nevek) egyéb lexikai típusokkal történő összevonása esetenként azt eredményezhetné, hogy például a *Nagy-Horvát* mint többes tagolódású név a *Nagy* és a *Horvát* tételeit is egyaránt gyarapítaná. Ez esetenként akár jelentősen is torzítani tudja a lexikai típusok így kialakítandó tényleges gyakorisági sorrendjét. Hogy ennek a torzító hatásnak a nagyságrendjét érzékelhessük, álljon itt néhány adat, amelyek a többes tagolódású nevekben első és/vagy második névrészként ötszáznál többször előforduló lexikai típusokat mutatnak be (1. táblázat).

Amint az a táblázatból kitűnik, a többes tagolódású nevek leginkább a nagyon nagy gyakoriságú nevek sorrendjét fogják érinteni. Kivételnek mondhatjuk a *Pál*-t, amely az általam később felállítandó rangsorban csupán az 56. helyet foglalja el.

Számításaim szerint a harminc leggyakoribb lexikai típus gyakorisága a következőképpen alakul:

	Családnév	A	B		Családnév	A	B
1.	<i>Nagy</i>	237501	257610	16.	<i>Szűcs</i>	41500	42519
2.	<i>Kovács</i>	222110	227684	17.	<i>Mészáros</i>	40619	40877
3.	<i>Tóth</i>	217957	226160	18.	<i>Oláh</i>	38579	38790
4.	<i>Szabó</i>	214164	222427	19.	<i>Simon</i>	38290	38900
5.	<i>Horváth</i>	202317	204986	20.	<i>Rácz</i>	35659	36341
6.	<i>Kiss</i>	157432	174290	21.	<i>Fekete</i>	34860	35549
7.	<i>Varga</i>	139259	142050	22.	<i>Gál</i>	34762	35441
8.	<i>Molnár</i>	108344	110306	23.	<i>Vörös</i>	32835	33291
9.	<i>Balogh</i>	97622	98892	24.	<i>Szilágyi</i>	32627	32892
10.	<i>Németh</i>	96950	97061	25.	<i>Fehér</i>	27881	28180
11.	<i>Farkas</i>	83536	84656	26.	<i>Szalai</i>	27698	27874
12.	<i>Papp</i>	68278	69722	27.	<i>Hegedűs</i>	27403	27803
13.	<i>Takács</i>	54055	54432	28.	<i>Török</i>	27078	27456
14.	<i>Juhász</i>	53944	55512	29.	<i>Balázs</i>	26596	27206
15.	<i>Lakatos</i>	46508	46971	30.	<i>Barta</i>	25451	25904

2. táblázat: A mai magyar családnévállomány harminc leggyakoribb lexikai típusa
(A = lexikai típusként; B = lexikai típus + többes tagolódású nevek)

Amennyiben a 2. táblázatot HAJDÚ adataival vetjük össze (CsnE. 529), azt tapasztaljuk, hogy az első nyolc hely sorrendisége mindkét kimutatásban maradéktalanul egyezik.

HAJDÚhoz viszonyítva nálam csupán a 9–10. helyet elfoglaló nevek sorrendisége cserélődik meg először (HAJDÚnál a *Németh* után következik a *Balogh*; nálam a *Balogh* megelőzi a *Németh*-et). A másik cserét a 13–14. helyen találjuk: HAJDÚnál a *Juhász* áll előrébb, azt követi a *Takács* – nálam éppen fordítva. Az ilyesféle apró különbségek a két adatbázis összevetésekor a többi, nagy gyakoriságú név esetében is megfigyelhetők.

Magyarázatra szorul, hogy miért térnek el esetenként oly jelentős mértékben a többes tagolódású nevekre vonatkozó számításaim a CsnE.-ben fellelhető adatoktól. Ennek az a magyarázata, hogy a CsnE. 2007-es korpuszából jórészt csak akkor sikerült ezeket a szerzőnek kimutatnia, ha a keresett névelem az adott lexikai típus első névrészeként fordult elő. Ha tehát például *Horvát-Nagy*-ként szerepelt a *Nagy* névrész, akkor arra az adatbázis struktúrájából fakadóan HAJDÚnak már nem volt rálátása. Az összes eset felderítéséhez célzott keresőprogramra lett volna szükség, amely tudomásom szerint nem állt rendelkezésére a szerzőnek az enciklopédia előmunkálatai során.

Amint az már a CsnE.-ből is kiderült, a tízezernél gyakoribb lexikai típusok között 106 név található. Az MMCsA. vizsgálata alapján is ezzel egyező eredményt kapunk. Ennek a ténynek az említését e helyütt azért tartom fontosnak, mert amint már fentebb említettem, 2011 nyarán a tízezernél gyakoribb lexikai típusok mindegyikét térképre vittem: megyénkénti és településenként bontásban is elvégeztem téri tagozódásuk ábrázolását. Természetesen a kétszer 106 kartogramnál jóval több készült el az említett időszakban, hiszen ahol ez nyelvföldrajzi szempontból érdekesnek ígérkezett, a különféle változatokra is figyeltem. Példának okáért a *Baranyi* esetében külön-külön is vizsgáltam a *Baranyi*- és a *Baranyai*-féle típusokat; a *Bartá*-nál a *Barta*-, *Berta*-, *Birta*-féle, az *Orbán*-nál a szókezdő helyzetű *U*-s és *O*-s változatokkal is külön-külön foglalkoztam. Esetenként a labiális és illabiális változatok is szaporították a kartogramok számát (pl. *Demeter*, *Fülöp*, *Seres*, *Veres*). Egyéb hangtani és alaktani kérdések sem kerültek el a figyelmemet. Az említetteken túl az ezer és tízezer közötti tartományban is számos lexikai, szemantikai és morfológiai jelenség vizsgálatára került sor. Ezek közül csak egyet említek: a *falv* névrészt tartalmazó családnevek valamennyi morfoszemantikai típusának téri tagozódását megvizsgáltam. Ez utóbbiakról a közelmúltban térképekkel illusztrált kismonográfiám jelent meg (VÖRÖS 2011c).

3. A tanulmány második részében egy lexikai típus társadalomtörténeti, ezen belül népességtörténeti, hazai nyelvi-etnikai kisebbségeink egyikét érintő kérdéseivel, nyelvföldrajzával foglalkozom.

Előljáróban a TÁRKI-nak egy 2006 júliusában készült OMNIBUSZ felméréséről kell szólnunk (<http://www.tarki.hu/tarkitekinto/20060811.html>). Ebben egyebeken túl azt tudakolták az adatközlőktől, hogy mely családnevek asszociálnak a felnőtt lakosság körében etnikai hovatartozást. Egyszerűbben szólva: mely neveket tekintünk etnikai szimbólumoknak. Ezen belül arra is kíváncsiak voltak, melyekről gondolják azt a megkérdezettek, hogy azok tipikusan roma nevek. A válaszadók ez utóbbi minősítéssel a következőket látták el: *Lakatos* (17 fő), *Oláh* (11 fő), *Orsós* (10 fő), *Kolompár* (7 fő), *Kanalas* (5 fő), *Balogh* (3 fő), *Horváth* (3 fő), *Farkas* (1 fő), *Gáspár* (1 fő), *Sárközi* (1 fő). (A zárójelben megadott számok arra vonatkoznak, hogy hány megkérdezett gondolta az adott névről, hogy az a romákhoz köthető.)

Hangsúlyoznunk kell: 1. a felsoroltak egyikének sincs kizárólagos kötődése a roma népességhez; 2. valamennyi járatos a magyar népesség körében is; 3. a szóban forgó nevek egyikének etimológiája sem köthető a roma nyelvjárásokhoz.

Korábban a Magyar Nyelv hasábjain megjelent írásomban a *Kolompár*-ral foglalkoztam. Akkor arra a következtetésre jutottam, hogy a KSH honlapján közzétett kartogramoktól eltérően a *Kolompár* nem azokban a térségekben mutatkozik a leggyakoribbnak, ahol az önbevallásra épülő népszámlálási adatok szerint a hazai roma népességet leginkább találjuk (vö. VÖRÖS 2010d: 316–8). Igaz, a kolompárokról (másként ún. oláh cigányokról) tudni kell, hogy a három fő roma csoport közül ők azok, akik földrajzilag a legszórtabban élnek szerte az országban. A szóban forgó munkában technikai okok miatt még csak a megyénként kapott ezrelékes értékeket tudtam térképre vetíteni. Utóbb azonban a településenkénti számítások alapján is elkészítettem a *Kolompár* kartogramját. Ez utóbbi is maradéktalanul megerősítette a korábbi megfigyeléseket. A térkép közlésétől ezúttal terjedelmi okokból eltekintek.

Ezek után joggal vetődik fel a kérdés, hogy valóban felülírják-e minden esetben a tények a mindennapi tapasztalatokra alapozott népi vélekedést. Mielőtt erre választ adnánk, több dolgot is előre kell bocsátanunk. Mindenekelőtt újfent hangsúlyoznunk kell, hogy a TÁRKI felmérésében leginkább romákhoz köthető neveket sem kizárólag roma vagy roma gyökerekkel rendelkező családok viselik, jóllehet a *Kolompár*-ral kapcsolatban a CsnE. is a következőképpen fogalmaz: „a cigányság körében különösen elterjedt”. A népszámlálások önbevalláson alapulnak. Az ilyen adatok tulajdonképpen csak kiindulási pontként használhatók bizonyos empirikus vizsgálatokhoz. A valóságot a maga teljességében nem képesek visszaadni. Különösen érvényes ez a második világháború utáni censusokra, amelyekben egyes nyelvi-etnikai kisebbségek körében bizonyára joggal feltételezünk viszonylag nagy látenciát. Egyes becslések szerint a mai Magyarországon léptéknivel nagyobb roma népességgel számolunk, mint amennyiről az ezredfordulós statisztikák számot adnak. A KSH 2001-es censusa szerint mintegy 190 ezer fő vallotta magát romának. Ezzel szemben a becslések 520–650 ezer közöttre teszik a lélekszámukat. Az elmondottakból egyértelműen azt a tanulságot szűrhetjük le, hogy a romák nyelvi-etnikai viszonyairól korántsem rendelkezünk valós képpel. Azonnal leszögezhetjük, hogy a névföldrajz is csak adalékokkal szolgálhat a tények feltárásához.

A romológiai kutatások szerint a hazai cigányság jelentős részének lakhelye manapság viszonylag jól lokalizálható; és ami témánk szempontjából legalább ilyen fontos: főbb nyelvi-etnikai csoportjaik hagyományos foglalkozásaikat tekintve is többnyire külön elkülönülnek egymástól. A hivatalos statisztikák alapján Magyarország a roma népességet leginkább a négy északi-északkeleti megyénkben (Nógrádban, Hevesben, Borsod-Abaúj-Zemplénben és Szabolcs-Szatmárban), valamint a Dél-Dunántúlon (Zalában, Somogyban, Baranyában és Tolnában) kell keresnünk. A hazai romák némi egyszerűsítéssel három nyelvi-etnikai közösséget alkotnak. A romungrókat vagy más szóval magyarcigányokat – akik a statisztikák szerint a roma népességnek mintegy 71%-át teszik ki – Budapest és környékén (azon belül elsősorban Pomázon és Zsámbékon), a Balaton északi partján és a Dél-Dunántúlon (Pécs, Mohács, Babócsa) találjuk meg; nyelvszigeteket alkotnak a Pest megyei Csobánkán és a Baranya megyei Versenden. A romungrók hajdan hagyományos foglalkozásaik szerint zenészek, vályogvetők és szegkovácsok voltak. Az ún. oláh cigányok (kolompárok) a becslések alapján mintegy 21%-át teszik ki a hazai roma népességnek. Lakhelyük szerint azt mondhatjuk róluk, hogy az egész országban szórta

élnek, de leginkább a városi népességhez tartoznak. Hagyományos foglalkozásuk szerint hajdan főként közülük kerültek ki a szegkovácsok, fémművesek (rézművesek és üstfoltózók), szőnyegkereskedők, sátorosok, köszörűsök stb. A beás cigányok mindössze 8%-át tették ki a magyarországi roma népességnek. Lakóhelyük szerint főként a Dunántúlon (Somogy, Tolna, Zala, Baranya megyében), valamint a Tiszántúlon kereshetjük őket, ez utóbbi térségen belül is Tiszafüreden és Tiszadada környékén. Hagyományos foglalkozásuk szerint teknővájással, fakanálkészítéssel, kosárfonással foglalkoztak, de orsósokat is szép számmal találunk közöttük. (A hazai cigányság egyes csoportjairól I. KEMÉNY 1997, 1999; KEMÉNY–JANKY 2003.)

Az elmondottak alapján arra számíthatunk, hogy a faragással (is) foglalkozó beás cigányok köréből nagy számban kerülhetnek ki *Orsós*-ok, akiknek az ősei a megélhetési forrásukból fakadó jellegzetes ragadványnév alapján kaphatták a családnévüket.

Az ótörök eredetű *orsó* szavunk a TESz. és az EWUng. szócikkeinek egybehangzó állítása szerint már a 15. század elejéről adatolható a nyelvemlékekben. Legkorábbi adatai 1405 körül, valamint 1527-ben bukkannak fel először a különféle forrásokban. Egyik korai adat sem személynévben őrződött meg.

A közhiedelemmel ellentétben az *orsó* ~ *orsós* nemcsak annak a foglalkozásnak a jelölésére szolgált, amely a fonal felsodrására alkalmas eszköz előállításához köthető; a különféle prések, így a szőlőprések és egyéb ház körül használatos eszközök csavarjait is az orsósok készítették.

A CsnSz.-ben csak nagyon csekély számú adattal találkozhatunk mind az *Orsó*, mind pedig az *Orsós* szócikke alatt. A legkorábbit 1476-ból adatolja, később pedig 1548-ban és 1598-ban bukkan fel még egy-egy alkalommal a név. Az *Orsós* szócikke alatt az első adat 1595-ből származik, majd 1638-ból és 1713-ból vannak adatai. Tény, hogy nyelvfeldrajzokról a történeti források alapján meglehetősen nehéz lenne következtetéseket levonni. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy az *Orsós* családnév mai gyakorisága nincs összhangban a névnek a források korában való elterjedtségével. Ez különösen szembeötlő akkor, ha a manapság ugyancsak 20-30 ezer névgazdát takaró *Biró*, *Fodor*, *Kocsis*, *Sipos*, *Magyar*, *Vass*, *Lukács*, *Gulyás* szócikkeivel vetjük össze KÁZMÉRNál az *Orsós*-t. Ebből részben valószínűleg arra következtethetünk, hogy a névviselők száma a napjainkhoz közelebbi időkben szaporodott meg, noha azt sem zárhatjuk ki kategorikusan, hogy részben a CsnSz. forrásai lehettek az *Orsó* ~ *Orsós* családnévekre nézvést a kellenél foghíjásabbak, hiszen a romák életmódja alapján nem meglepő, hogy alig említik őket a régebbi források. Másrészt tudjuk, hogy a roma népesség körében hosszú ideig nem beszélhetünk állandó(sult) családnévekről, habár II. József már 1787-es nevezetes rendelete előtt is igyekezett visszaszorítani körükben a nevek spontán változását, illetőleg a közösség általi tudatos meg-megváltoztatását (vö. FARKAS 2009: 46).

A név nyelvfeldrajzáról előzetesen annyit tudunk, hogy az a „Dunán túl, különösen a Balaton vonalától délkeletre nagyon gyakori” (CsnE. *Kolompár* a.). A szerző az enciklopédia megállapításait történeti forrásokból származó gyűjtésekre és az ezredforduló telefonkönyvek tanulmányozására alapozza.

A név MMCsA.-beli változatainak száma nem sok eltérést mutat attól, amit a CsnE. tartalmaz. A 3. táblázatban ezeket az adatokat foglalom össze.

Az *Orsós* megyénkénti eloszlásáról készült 4. táblázat és a hozzá tartozó tematikus térkép jelentős mértékben igazolja HAJDÚ fentebb idézett megfigyeléseit, hiszen alapvetően a Duna folyásától nyugatra fekvő megyékben kapunk magasabb ezrelékes részesedéseket és

erőteljesebb tónusú színeket.⁴ Somogy megyében a megye lélekszámahoz képest több mint huszonkétszer több *Orsós*-t tudunk adatolni, mint a hetedik helyet elfoglaló Vas megyében. Budapestről és annak környékéről, valamint a négy északi-északkeleti megyéinkből csupán Nógrádban számottevőbb az *Orsós*-ok részesedése, de ott sem éri el a két ezreléket. Hevesben, Borsod-Abaúj-Zemplénben és Szabolcs-Szatmárban a Dél-Dunántúlhoz képest ugyancsak jelentéktelen számarányban tudunk *Orsós*-okat kimutatni.

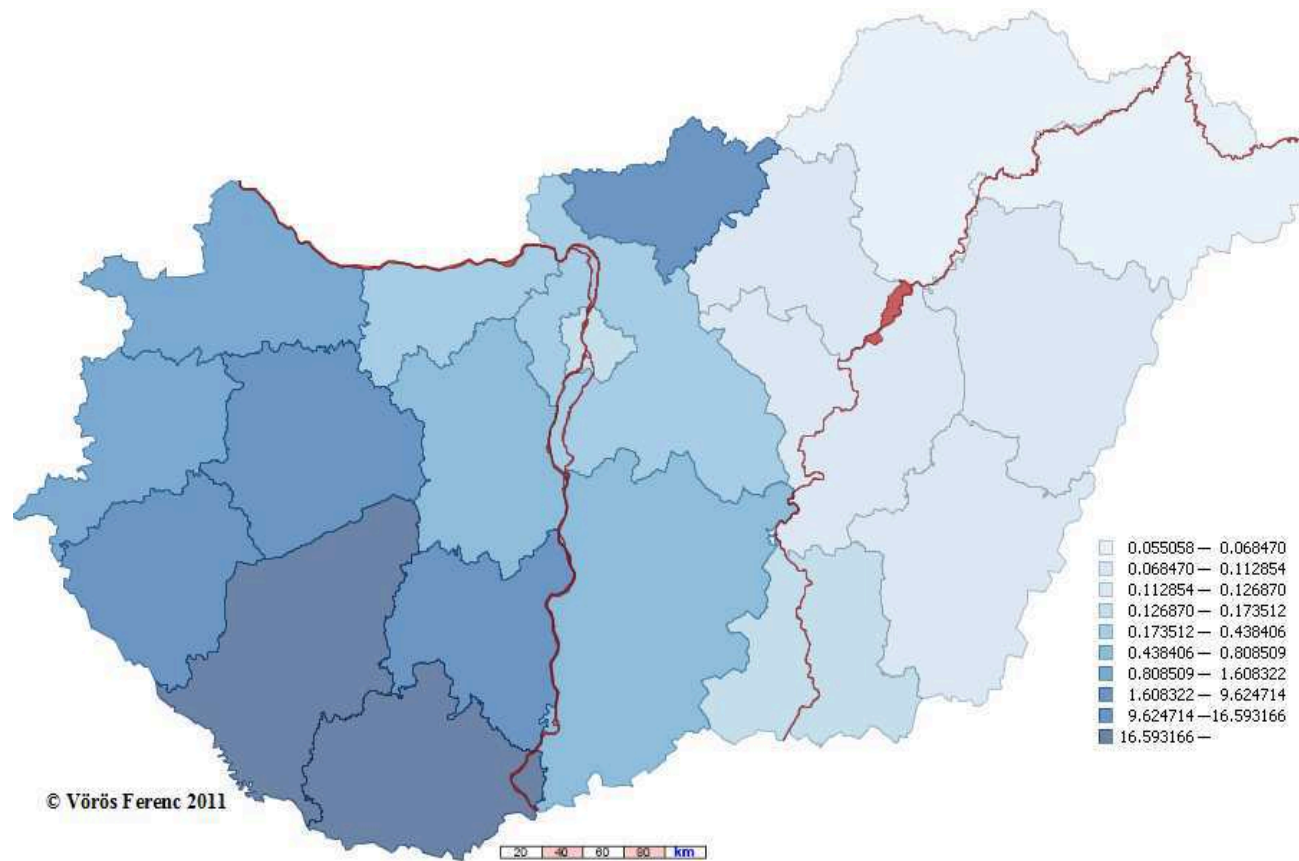
Változatok	Névviselők (fő)
<i>Orsós</i>	22 672
<i>Orsos</i>	1 136
Változatok összesen	23 808
Összetett nevek előtagjaként	37
Összetett nevek utótagjaként	15
Összetett nevekben összesen	52
Lakcím nélküli	2
Mindösszesen	23 862

3. táblázat: Az *Orsós* változatainak gyakorisága a 2009. január 1-jei eszmei állapot szerint

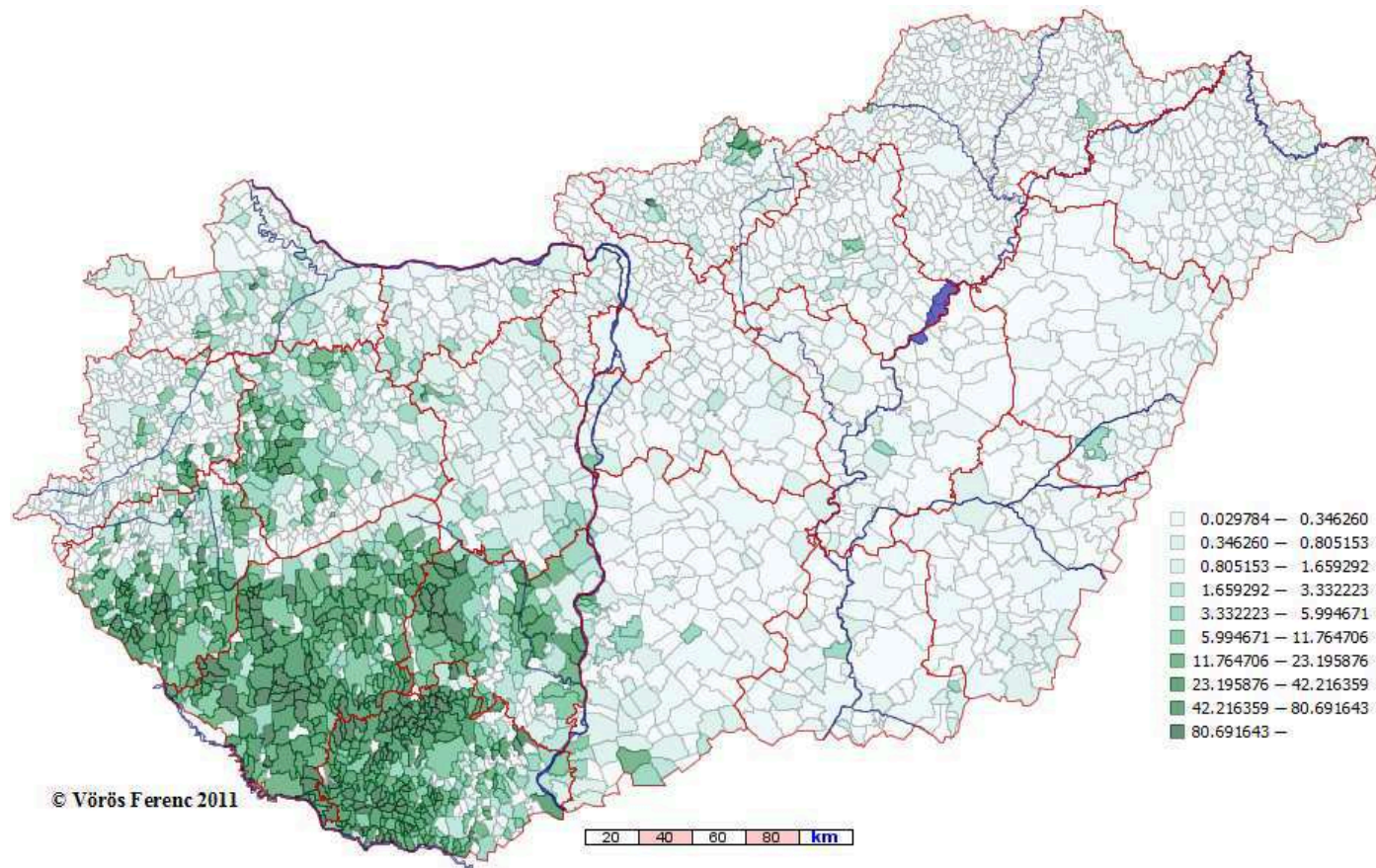
	Megye / főváros	fő	%o		Megye / főváros	fő	%o
1.	Somogy	7583	22,825442	12.	Pest	211	0,173512
2.	Baranya	6656	16,593166	13.	Budapest	276	0,161195
3.	Tolna	3040	12,555498	14.	Csongrád	54	0,126870
4.	Zala	2827	9,624714	15.	Heves	37	0,115387
5.	Veszprém	1282	3,488635	16.	Békés	43	0,112854
6.	Nógrád	342	1,608322	17.	Jász-Nagykun-Szolnok	38	0,093336
7.	Vas	254	0,961520	18.	Hajdú-Bihar	38	0,068470
8.	Győr-Moson-Sopron	360	0,808509	19.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	38	0,065007
9.	Fejér	323	0,743055	20.	Borsod-Abaúj-Zemplén	40	0,055058
10.	Bács-Kiskun	238	0,438406	21.	Lakcím nélküli	2	
11.	Komárom-Esztergom	128	0,403171		Összesen	23 808	2,338117

4. táblázat: Az *Orsós* családnév régiós megoszlása 2009. január 1-jei eszmei állapot szerint

⁴ A térképek másolása, különféle adathordozókon való tárolása, tudományos munkába történő átvétele, tankönyvi és oktatás folyamatban való felhasználása is csak a szerző írásbeli engedélyével lehetséges.

1. térkép: Az *Orsós* családnév nyelvöldrajza megyénkénti bontásban (%-ben) a 2009. január 1-jei eszmei állapot szerint

2. térkép: Az *Orsós* családnév nyelvöldrajza településenkénti bontásban (%-ben) a 2009. január 1-jei eszmei állapot szerint

Az *Orsós* név bokrába tartozó többes tagolódású családnevekről a CsnE.-ből semmi-féle információt nem kapunk. Igaz, számukat tekintve az ide tartozó lexikai típusok sem mondhatók túl gazdagnak. Éppen ezért indokoltnak tűnik tehát ezek felsorolása. Az MMCsA.-ban a következő lexikai típusokkal találkozhatunk: *Bogdán-Orsós* (1), *Orsós Bogdán* (1), *Orsós-Bogdán* (12); *Jeppesen-Orsós* (1); *Nagy-Orsós* (1); *Orsós Buzás* (1), *Orsós-Buzás* (20); *Orsós Sztoján* (2), *Orsós-Sztoján* (1); *Orsós-Weibel* (1); *Patkó-Orsós* (10); *Riedel-Orsós* (1).

Azt várnánk, hogy a roma népességnek az új keresztnévek befogadása iránti fogékonysága a többes tagolódású családnevek területén is megmutatkozik. Anélkül, hogy a hiány okaival kapcsolatban hosszabb találgatásokba bocsátkoznánk, be kell érünk annyival, hogy jelezzük: az *Orsós* jellegzetesen kis lélekszámú, dél-dunántúli településeken számít gyakorinak. Ez némi magyarázatként szolgál arra, miért érzik meg kélekedve a többes tagolódású nevek divatja mint a manapság még jobbára csak városokra és/vagy felsőbb társadalmi rétegekre jellemző jelenség az *Orsós* által lefedett hátrányos helyzetű, kistelepülési térség(ek)be. Továbbá az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy a 20. század második feléből származó névváltoztatási kérvényekben gyakorta bukkanunk fel olyan érvek, amelyek egyértelműen megerősítik egyes, a romákhoz köthető családnevek stigmatizáltságát. Közvetlenül erre utalnak például egyes kérelmek, amikor a leendő feleség kifejezett kérésére hivatkoznak az elmúlt fél évszázad roma névváltoztatói (vö. FARKAS 2009: 46–8).

Végezetül az *Orsós* nyelvföldrajzának etnikai hozadékáról szólva azt mondhatjuk: nagyfokú átfedés mutatkozik a magyarországi beás cigányok és a családnév téri tagozódása között. Ennek a megállapításunknak az sem mond ellent, hogy Somogy, Tolna, Zala, Baranya megyén kívül Veszprém megye bizonyos térségeiben is az átlagosnál erőteljesebben színeződnek el a 2. térképen az egyes településeket szimbolizáló poligonok.

Hivatkozott irodalom

- FARKAS TAMÁS 2009. *Családnév-változtatás Magyarországon*. NyudÉrt. 159. Budapest.
- KEMÉNY ISTVÁN 1997. A magyarországi roma (cigány) kisebbségről. *Magyar Tudomány* 1997: 641–55.
- KEMÉNY ISTVÁN 1999. A magyarországi cigányság szerkezete a nyelvi változások tükrében. *Regio* 1999/1: 3–14.
- KEMÉNY ISTVÁN – JANKY BÉLA 2003. A 2003. évi cigány felmérésről. – Népesedési, nyelvhasználati és nemzetiségi adatok. *Beszélő* 2003. október, 64–76.
- MMCsA. 2009. *A mai magyar családnevek adatbázisa*. (Database of Hungarian Surnames). Elektronikusan tárolt adatbázis. Kutatásvezető: VÖRÖS FERENC.
- VÖRÖS FERENC 2009. Széljegyzetek a magyar családnévátlasz előmunkálatai közben. *Névtani Értésítő* 31: 185–97.
- VÖRÖS FERENC 2010a. A magyarországi családnévöldrajz új távlatai. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig*. MNyTK 234. Budapest–Szombathely. 13–30.
- VÖRÖS FERENC 2010b. *Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása*. MNyTK. 235. Budapest.
- VÖRÖS FERENC 2010c. Szinkrón magyar családnévátlaszunk térképlapjainak margójára. *Magyar Nyelvőr* 134: 88–102.

- VÖRÖS FERENC 2010d. Mutatvány a mai magyar családnévatlasz előmunkálataiból. *Magyar Nyelv* 106: 156–69, 308–22.
- VÖRÖS FERENC [Bëpëš Ferenc] 2010e. Распространение антропонима *Lizanec* на территории Венгрии. In: FÁBIÁN MIROSLÁVA – HORVÁTH KATALIN szerk., *Ювілейний збірник на честь 80річчя від дня народження професора Петра Лизанця* (Jubileumi kötet Lizanec Péter 80. születésnapjára). *Acta Hungarica* 19–20. Ужгород (Ungvár). 110–7.
- VÖRÖS FERENC 2010f. Nyelvföldrajzról, változatok szótározásáról a Szabó családnév okán. In: NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged. 179–89.
- VÖRÖS FERENC 2010g. A Varga családnévről a nyelvföldrajz nézőpontjából. In: KOLLÁTH ANNA – GRÓF ANNAMÁRIA szerk., *Szépbe szótt hit... Köszöntő könyv Varga József tiszteletére*. Mura-táj 2010. 1–2. Maribor–Lendva. 267–76.
- VÖRÖS FERENC 2011a. Keresztnevek divatjáról, családnévek nyelvföldrajzáról. *Dolinszky, Sándor és Anna*. In: KOZMÁCS ISTVÁN – VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ szerk., *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére*. Nyitra. 255–70.
- VÖRÖS FERENC 2011b. A Korompai családnév eredetéről és nyelvföldrajzáról. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk., *Klárások. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest. 400–9.
- VÖRÖS FERENC 2011c. A »falu« névrészt tartalmazó családnévek és a nyelvföldrajz. Szombathely.
- VÖRÖS FERENC 2011d. Helynév a családnévben. A Füzék alakváltozatairól nyelvföldrajzi és történeti megközelítésben. In: TÓTH ÁLMOS – BÁRTH M. JÁNOS szerk., *Karszt, történelem, helynevek. Köszöntők és tanulmányok a 88 éves Dénes György tiszteletére*. Budapest. 271–7.

VÖRÖS FERENC

FERENC VÖRÖS, **How far have we got in the work of compiling ‘The Atlas of Contemporary Hungarian Surnames’?**

The first part of the paper reports on the present state of the work of compiling ‘The Atlas of Contemporary Hungarian Surnames’. The author speaks about the development of the search engine and the geographic information system needed to generate the maps for the Atlas, as well as about the elaboration of the necessary mathematical support programs. The author also discusses the theoretical and methodological approaches adopted in the compilation of frequency lists and in the definition of lexical types. The second part of the paper, based on thematic maps on the surname *Orsós*, gives us an insight into the process of how one can make some valid statements about the relationship between the observed surname and the Hungarian Beas Gypsies, when showing on maps the geographical distribution of the relevant data stored in MMCsA / DHS (A mai magyar családnévek adatbázisa / The Database of Hungarian Surnames), including more than 10 million surnames.